

KERK EN VLAAMSE BEWEGING

Prof. Dr. Lieve GEVERS

„Alles voor Vlaanderen Vlaanderen voor Christus”. Dat was het motto van het vlaamsgezinde scholierentijdschrift *De Student* waarmee de Mechelse priesters Jan Bols en Jacob Muyldermans tesamen met de seminaristen Drijvers, De Ruyscher, Verdoodt, Bouten en Janssens in 1881 van wal staken. De leuze AVV-VVK werd sindsdien gemeengoed in de katholieke Vlaamse Beweging. Ze bracht onder woorden wat door katholieke flaminganten als een vanzelfsprekendheid werd ervaren: de innige verstrengeling van hun godsdienstige en vlaamsgezinde overtuiging. Die overtuiging bracht vele priesters en religieuzen tot een levenslange inzet in de Vlaamse Beweging op diverse terreinen. Ze bevorderden de vlaamsgezindheid binnen de specifieke kerkelijke structuren waarin zij tewerkgesteld waren zoals katholieke onderwijsinstellingen, katholieke organisaties en het parochiaal verenigingsleven. Ook buiten de strikt kerkelijke kaders manifesteerden ze zich als dragers van de Vlaamse Beweging door hun bijdrage tot de ontplooiing van een Vlaamse cultuur, hun inzet in het vlaamsgezinde verenigingsleven of hun engagement in flamingantische strijdorganisaties. Zo maakten zij van de Kerk een belangrijke steunpilaar voor de Vlaamse emancipatiestrijd.

Toch was die emancipatiestrijd getekend door wrijvingen en conflicten met het kerkelijk beleid. Want voor kerkelijke leiders – zeker voor Waalse prelaten – was een identificatie van het katholieke met het Vlaamse belang niet zo vanzelfsprekend en kon die in ieder geval maar worden volgehouden voor zover het eerste niet in gevaar gebracht werd door het tweede. Zo kon de Vlaamse Beweging een bedreiging inhouden van wat door die prelaten beschouwd werd als wezenlijke kerkelijke belangen: de eenheid en de materiële veiligheid van de Belgische Kerk, de eenheid van de katholieke partij, het monopolie van de collegeopleiding, de vrijheid van onderwijs, de volgzzaamheid van het gelovige volk. Daarom zouden zij de Vlaamse Beweging zo nodig beteugelen en soms ronduit tegenwerken.

Dat tweevoudige beeld – de Kerk als drager en beteugelaar – loopt als een rode draad door de historiografie betreffende de verhouding tussen Kerk en Vlaamse Beweging, zodat we het ook als leidraad kozen bij het historiografisch overzicht dat we zullen geven. Daarin komen achtereenvolgens aan bod: ten eerste de publikaties over het kerkelijke beleid tegenover de Vlaamse Beweging en ten tweede de publikaties die iets leren over de Kerk als drager van de Vlaamse Beweging. We ronden af met een aantal beschouwingen over de richting die het

onderzoek in de toekomst zou kunnen uitgaan.

We leggen ons in deze behandeling drie beperkingen op. We interpreteren het begrip Kerk in haar strikt institutionele zin en hebben dus specifiek aandacht voor de relatie van clerus en religieuzen tot de Vlaamse Beweging. Een behandeling van Kerk in de brede zin, opgevat als 'volk Gods', zou betekenen dat we alle katholieke flaminganten en het hele katholieke organisatiewezen bij ons onderzoek zouden moeten betrekken. Dat zou dus in grote mate neerkomen op een behandeling van de Vlaamse Beweging zonder meer en leiden tot overlappingsen met andere bijdragen. Een tweede beperking vloeit voort uit de historische ontwikkeling van deze relatie zelf. Het heeft maar zin om over zulke relatie te spreken tot aan het einde van de jaren 1960. De strijd rond 'Leuven Vlaams' (met zijn hoogtepunten in 1966 en 1968) werd een van de hevigste maar ook meteen de laatste confrontatie tussen Vlaamse Beweging en episcopaat. De secularisering die ook rond die tijd doorzette, leidde anderzijds tot een drastische inkrimping van het kerkelijk personeel en het wegdeemsteren van het geloof in de oude leuze. In ons overzicht behandelen we dus niet meer wat er aan historisch werk over de periode na 1970 verscheen. Een derde beperking is dat we ons uitsluitend zullen concentreren op gepubliceerde studies. Het kan een uitnodiging vormen om het rijke materiaal dat opgeborgen ligt in licentiaatsverhandelingen ook uit te geven.

1. Kerkelijk beleid tegenover de Vlaamse Beweging

In de historiografie van het kerkelijke beleid tegenover de Vlaamse Beweging kunnen we drie groepen van publikaties onderscheiden. Er zijn ten eerste een aantal werken die dat kerkelijke beleid benaderen vanuit een eerder biografische invalshoek in die zin dat zij de persoon van de bisschop en zijn houding tegenover de Vlaamse Beweging als uitgangspunt hanteren. Er zijn ten tweede een hele reeks publikaties die licht werpen op het kerkelijk beleid vanuit een thematische invalshoek, vertrekkend vanuit een bepaalde thematiek waar kerkelijke leiders en flaminganten met elkaar werden geconfronteerd. We speuren tenslotte naar werken waarin een aanzet wordt gegeven tot een meer globale benadering van de verhouding Kerk en Vlaamse Beweging.

1.1. Het biografische uitgangspunt

Tussen 1830 en 1970 werden de bisdommen die het Vlaamse land bestreken – het aartsbisdom Mechelen (vanaf 1962 Mechelen-Brussel en het daarvan afgesplitste bisdom Antwerpen) en de bisdommen Brugge, Gent en Luik (vanaf 1967 het

daarvan afgesplitste bisdom Hasselt) – alles tesamen bestuurd door 31 bisschoppen. Vijftien van hen kregen een vermelding in de *Encyclopedie van de Vlaamse beweging* (1). Twee werden opgenomen in de reeks van ‘Vlaamse figuren’ die besproken werden in *Twintig eeuwen Vlaanderen* (2).

Sindsdien werd op dit terrein vooral door Robrecht Boudens verdienstelijk werk geleverd. In zijn minder of meer uitgebreide biografische notities over de bisschoppen voor het *Nationaal Biografisch Woordenboek* evenals voor de recent verschenen verzamelwerken die hij samen met Michel Cloet redigeerde over *Het Bisdom Brugge en Het Bisdom Gent*, besteedde hij meestal expliciet aandacht aan de houding van de prelaten tegenover de Vlaamse Beweging, met name de Mechelse bisschoppen Mercier en Van Roey, de Brugse bisschoppen De Brabandere en Lamiroy en de Gentse bisschoppen Seghers en Coppieters (3). Zijn in 1975 verschenen *Kardinaal Mercier en de Vlaamse beweging* was bovendien de eerste – en nog altijd enige – monografie die precies de houding van een kerkprelaat tegenover de Vlaamse Beweging als onderwerp heeft (4).

Nadien vulde hij die studie aan met gegevens uit nieuw bronnenmateriaal over Merciers evolutie naar Belgisch patriotisme en zijn grotere omzichtigheid tegenover de Vlaamse Beweging tijdens de Eerste Wereldoorlog en de negatieve visie daarop van het Vaticaan (5). Een andere vernieuwende bijdrage van zijn hand handelde over de omslag van de Vaticaanse houding tegenover de Vlaamse Beweging in de eerste jaren na de Eerste Wereldoorlog, wat uitmondde in een veroordelende brief van Benedictus XV in 1921 (6). Opnieuw speelde Mercier hierin een centrale rol. Dat hij zich toen onmiddellijk kante tegen het minimumprogramma blijkt ook uit de onlangs gepubliceerde bijdrage van Leen van Molle over *De peripetieën van een herderlijke brief* die in 1921 werd geschreven maar pas in 1925 in wat gewijzigde vorm toch verscheen. Zijn grote tegenspeler in die periode was de vlaamsgezinde prelaat Rutten, die van 1901 tot 1927 bisschop was in Luik. Over hem publiceerde Emmanuel Gerard een bijdrage waaruit zijn krachtige steun blijkt voor het Vlaamse minimumprogramma en het Vlaams Verbond na de Eerste Wereldoorlog (7).

Bij dat alles hebben de 19e-eeuwse bisschoppen zeer weinig aparte aandacht gekregen. Er valt enkel melding te maken van een artikel van Romain Vanlandschoot over de positie van de Brugse bisschop Faict tegenover de politieke en kerkelijke ontwikkelingen en de groeiende vlaamsgezindheid in de colleges in 1874, het jaar dus vóór de ‘grootte storinge’ in het Klein Seminarie van Roeselare (8).

1.2. Wrevelzones tussen leiders en kerkvolk

We stappen nu over naar publikaties die vanuit een thematische invalshoek licht werpen op het beleid van de bisschoppen tegenover de Vlaamse Beweging. Zo zijn er sedert 1975 heel wat studies verschenen over de katholieke Vlaamse studentenbeweging en over de problematiek van de vernederlandsing van het onderwijs. De bisschoppen voelden zich bij die twee zaken ten nauwste betrokken, zodat we ze zouden kunnen karakteriseren als 'wrevelzones' tussen leiders en kerkvolk. Een derde belangrijke bron van conflicten waarover in de afgelopen jaren werd gepubliceerd, vormde het Daensisme, een beweging waarin sociale en vlaamsgezinde elementen ten nauwste waren verweven.

De katholieke Vlaamse studentenbeweging was ontstaan omstreeks 1875. Ze groepeerde collegeleerlingen, seminaristen en universiteitsstudenten in plaatselijke bonden. Onderlinge contacten kwamen tot stand door gezamenlijke provinciale of landelijke bijeenkomsten en door de vlaamsgezinde studententijdschriften die in verscheidene provincies het licht zagen. Weldra groeiden ook provinciale en nationale bestuurskaders. Die nationale organisatie kreeg zijn definitieve vorm met de oprichting van het Algemeen Katholiek Vlaams Studentenverbond (AKVS) in 1903. De werking was enerzijds gericht op vorming, 'zelfopvoeding' zoals de vlaamsgezinde jongeren het zelf noemden: studeren en werken om de Vlaamse taal te beheersen en zo mee te werken aan de opbouw van een Vlaamse cultuur. In sommige periodes werd dat vormingsaspect overheerst door een actiegerichtheid, vooral dan in politieke zin. Dat was zo geweest in de jaren 1880 toen de beweging in aanzienlijke mate bijdroeg tot de radicalisering van het Vlaamse eisenprogramma en de versnelling van de taalwetgeving. Dat werd opnieuw zo na de Eerste Wereldoorlog, toen de beweging zich tengevolge van het uitblijven van bevredigende taalwetten afkeerde van de politieke taalstrijd en resoluut een nationalistische en anti-Belgische koers ging varen.

Vooraf uit die actiegerichtheid vloeiden conflicten voort met de kerkelijke overheid, hoewel die er zeker in de beginperiode ook moeite mee had dat de beweging haar monopoliepositie inzake de opvoeding van de collegejeugd aantastte en de jongeren – niet enkel leerlingen maar ook seminaristen – een opstandige geest bijbracht. Dat was voor Faict de doorslaggevende reden om in 1877 op te treden tegen de Westvlaamse beweging, die hij daardoor voor een tiental jaren kortwiekte. Voor de Mechelse kardinaal Goossens die in 1892 de scholierenbeweging in zijn diocesis voor enkele jaren aan banden legde, speelden naast het gezagsargument ook politieke motieven een rol, in het licht van de radicalisering van de katholieke vlaamsgezinde opinie en de dreiging van een tweespalt in de katholieke partij. Het derde en het meest ingrijpende optreden deed zich

voor in 1925 met eerst een bisschoppelijke veroordeling van de 'opstandige' vlaams-nationalistische koers die het Leuvense Katholiek Vlaams Hoogstudentenverbond volgde, en daarna een gezamenlijke bisschoppelijke veroordeling van het vlaams-nationalisme, dat voordien ook tot 'leidend beginsel' van het AKVS was verheven. Daarop volgden pogingen om de Vlaamse studentenbonden te kanaliseren in 'bisschoppelijke studentenbewegingen', die vroeger of later werden geïntegreerd in de vanaf 1928 opgerichte Katholieke Studentenactie. Het geleidelijk doodknippen van de beweging door de bisschoppen, de groeiende concurrentie van de KSA en interne verdeeldheid tengevolge van de bekoring van nieuw opkomende rechtse bewegingen als het Verdinaso brachten in de jaren dertig de ondergang van het AKVS. Eens te meer was het bisschoppelijk ingrijpen van 1925 tegen de beweging ingegeven door een combinatie van gezagsoverwegingen en politieke bekommernis. Bij Mercier kwam daar zijn Belgisch patriottisme bovenop. Anderzijds leefde bij verscheidene bisschoppen een duidelijke sympathie voor de vlaamsgezinde werking bij jongeren, zolang die cultuurflamingantisch bleef. Dat was het geval bij de Gentse bisschoppen Stillemans, Seghers en Coppieters, de Luikse bisschop Rutten en de Naamse bisschop Heylen.

Deze conclusies komen naar voren in recent onderzoek over de studentenbeweging dat vooral door Louis Vos en mijzelf werd verricht. Als algemene benaderingen publiceerden we in 1975 *Dat volk moet herleven, De geschiedenis van het studententijdschrift De Vlaamsche Vlagge. 1875-1933*, verder in 1976 – met medewerking van Jozef Mampuyts en Pros Vandebroek – de tentoonstellingscatalogus *Een eeuw Vlaamse studentenbeweging te Leuven* en het jaar nadien *De identiteit van de Katholieke Vlaamse studentenbeweging* (9). Ikzelf concentreerde mij op de periode voor de Eerste Wereldoorlog en publiceerde een artikel over de evolutie van de Leuvense studentenbeweging van 1830 tot 1914 evenals het boek *Bewogen jeugd* over de evolutie van de Katholieke Vlaamse studentenbeweging tot 1894 (10). L. Vos bestudeerde de beweging vanaf 1914. Van hem verschenen twee studies over de evolutie van de Leuvense studentenbeweging tijdens het interbellum evenals een tweedelig werk over *Bloei en ondergang van het AKVS. De geschiedenis van de katholieke Vlaamse studentenbeweging 1914-1935*. Hij schreef ook een artikel over de Dietse (Groot-Nederlandse) studentenbeweging tussen de twee wereldoorlogen, en een voorlopige balans van de *Ideologische oriëntering van de katholieke studerende jeugd in Vlaanderen* op het einde van de jaren 1930 (11).

Andere studies handelen over bepaalde deelaspecten van de katholieke Vlaamse studentenbeweging. Ik overloop ze in naar inhoud chronologische orde. Michiel de Bruyne schreef een bijdrage over de Gilde van Westvlaamse Gebroeders en

Jozef Huyghebaert over de voorgeschiedenis van *De Vlaamsche Vlagge* (12). De honderdste verjaardag van de Grootte Stooringe in 1875 was de aanleiding tot de uitgave van een bundel met bijdragen over die gebeurtenis en over de studentenbeweging in die periode van de hand van Michiel de Bruyne, Jozef Huyghebaert, Jan de Maeyer en Lionel Vandenberghe (13). De Bruyne publiceerde nog een nauwkeurige *Genesis* van de Roeselaarse revolte (14). Over de eerste belangrijke studentenleider Albrecht Rodenbach werd voornamelijk gepubliceerd door Michiel de Bruyne en mijzelf. Afgezien van enkele kleinere bijdragen van elk van ons, publiceerden we tesamen de *Kroniek van Albrecht Rodenbach* naar aanleiding van de honderdste verjaardag van zijn overlijden in 1880 (15). Dirk Luyckx schreef een studie over Adolf Pauwels, een van de kopstukken van de Antwerpse studentenbeweging in de jaren 1880 (16). Van mijn hand verscheen een bijdrage over de Leuvense Sociale Studiekring en Sprekersbond van 1891 tot 1903 (17). De door Mia van Mechelen geredigeerde *Kroniek van Frans van Cauwelaert* werpt licht op de studentenbeweging in het aartsbisdom Mechelen tijdens de laatste twee decennia voor de Eerste Wereldoorlog (18). Louis Vos publiceerde twee bijdragen over de Katholieke Vlaamse Studentenbeweging tijdens die oorlog en een artikel over het Groot-Nederlandse zgn. 'Zoldercongres' van 1920 in Leuven, dat Merciers wantrouwen tegenover de studentenbeweging in het algemeen deed toenemen (19). We mogen hier ook de sedert november 1980 verschijnende *AKVS-schriften* niet onvermeld laten. De vele herinneringen die oud-leden van de beweging erin publiceren, vormen soms interessant nieuw bronnenmateriaal.

De erfenis van het AKVS werd overgenomen door enerzijds kleinere nationalistische jeugdgroeperingen als het Algemeen Katholiek Diets Jeugdverbond, later omgedoopt tot Diets Jeugdverbond, en anderzijds de KSA waarin op termijn de vlaamsgezinde werking werd geïntegreerd (20). Dat dit proces niet helemaal zonder problemen verliep kan blijken uit de pijnlijke ervaring die de KA-studenten opliepen, toen zij op hun Romebedevaart in 1931 voor hun vlaamsgezindheid terechtgewezen werden door de paus. Na een eerste bijdrage daarover door Paul Declerck werden twee belangrijke artikels gepubliceerd door Robrecht Boudens, o.m. op basis van de Vaticaanse archieven. Dat bracht Louis Vos in een andere bijdrage tot nieuwe interpretaties (21). De consternatie die het hele gebeuren teweegbracht, maakte voor Van Roey duidelijk dat een unitaire KA-organisatie, die hij nog niet had afgeschreven, onverteerbaar was geworden voor de Vlaamse publieke opinie en dat hij dus ook in het aartsbisdom de vlaamsgezinde werking binnen de KSA moest toestaan (22).

In Limburg en Oost-Vlaanderen was die integratie intussen al gebeurd, zoals blijkt uit mijn monografie over de honderdjarige evolutie van de bond van de Jonge

Klauwaarts van Hasselt, de studie van Peter Heyrman en Raymond van Wassenhoven over de KSA van Sint-Niklaas evenals het pas verschenen werk van Bert Woestenborghs over de KSA in Oost-Vlaanderen (23). Hildegard Croonenborghs en Luc Schokkaert publiceerden elk bijdragen over de houding van de katholieke jeugdbewegingen en KA-koepel tegenover naoorlogse Vlaamse initiatieven als de Ijzerbedevaart en het Vlaams-nationaal Zangfeest (24).

Overigens wilden de bisschoppen graag de controle over de hele katholieke jeugdwerking handhaven, zodat ze in 1957 slechts onder de strikte voorwaarde van samenwerking met het Jeugdverbond voor Katholieke Actie de voortzetting wilden accepteren van het enkele jaren eerder gestarte Jong Davidsfonds. Naast de vrees voor een al te autonome opstelling speelde in hun houding ook de afkeuring mee van de zgn. 'gemengde werking' – jongens en meisjes in één vereniging – die door het Jong Davidsfonds werd gepropageerd. De geschiedenis van dat Jong Davidsfonds werd in 1989 gepubliceerd door Karlien Brysbaert (25).

Parallel met de Vlaamse studentenbeweging werd in 1913 ook een katholieke Vlaamse meisjesbeweging in het leven geroepen door Gabriella van Caeneghem, Herlinde Hendrix en Maria Brughmans. Ze spiegelde zich aan haar mannelijke tegenhanger, had er ook een aantal kenmerken mee gemeen, maar richtte zich anderzijds niet alleen tot studerende jongeren. Zo stelt Marcel Boey in zijn artikel over *De katholieke Vlaamse studentenbeweging en het AKVS* (26). Boey schreef ook een studie over het tijdschrift van de meisjesbeweging *Gudrun* in het colloquiumnummer *Verschaeve en de meisjesbeweging van Verschaeviana*. Andere bijdragen in die aflevering werden verzorgd door Romain Vanlandschoot (over de omstandigheden waarin de beweging werd opgericht) en Maria Renard-De Leebeeck (over de spiritualiteit van de beweging in de jaren dertig) (27). Hilde Verbanck beschreef de evolutie van de beweging tot aan het einde van de Eerste Wereldoorlog (28). Het onderwerp wacht nog op een globale behandeling.

Een tweede belangrijk thema in de historiografie dat evenzeer kan gekarakteriseerd worden als behorend tot de 'wrevelzone' tussen kerkelijke overheid en flaminganten, is dat van het taalregime in het onderwijs. Ook daarover is in de laatste jaren veel onderzoek verricht. Marc Hanson publiceerde een interessante *status quaestionis* van het probleem (29). Ikzelf verzorgde een bronnenuitgave met een praktisch integrale weergave van teksten uit bisschoppelijke archieven en archieven van de voornaamste onderwijscongregaties voor zover ze iets meedelen over het taalregime en de vlaamsgezindheid in de colleges en de politieke taalstrijd in dat verband. De teksten (meestal brieven) hebben betrekking op het middelbaar jongensonderwijs in Vlaanderen in de periode 1830-1900 (30). In een andere studie heb ik een vergelijking gemaakt tussen de taalsituatie en het taalbeleid in

het katholiek middelbaar jongensonderwijs van het bisdom Brugge en van het aartsbisdom Mechelen in de tweede helft van de 19e eeuw (31). Enkele kleinere bijdragen van resp. Aloïs Jans en Paul Jans handelen over moedertaalonderricht en taalregime in het Sint-Romboutscollege te Mechelen en het Sint-Aloysiuscollege te Geel (32).

Ook de andere studies over taalregime hebben betrekking op een bepaalde provincie c.q. bisdom of een bepaalde gemeente of instelling. Vooral Marc Hanson heeft verdienstelijk werk geleverd in het reconstrueren van de taaltoe-standen, het moedertaalonderricht en de vlaamsgezinde werking in de middelbare jongensscholen van zowel West-Vlaanderen als Limburg. De resultaten van zijn onderzoek over de Westvlaamse katholieke colleges tussen 1830 tot 1864 werden gepubliceerd in drie artikels: een over het episcopaat van bisschop Boussem, een over dat van zijn opvolger Malou en een over de Westvlaamse colleges en de spellingstrijd (33). Er verschenen verder bijdragen over het taalregime in de colleges van Brugge, Tielt, Menen en Moeskroen van resp. Antoon Osaer, An Callens, Marijke Dulsster en Filip Santy (34).

Marc Hanson heeft ook een definitieve studie gemaakt over het taalregime in de middelbare scholen van zowel het vrije als het officiële net in de provincie Limburg voor de periode van 1830 tot 1914. Ze werd onlangs gepubliceerd onder de titel *Van Frans naar Nederlands* (35). Hij schreef nog diverse kleinere bijdragen met betrekking tot het taalregime in Limburg: over de colleges van het ongedeelde Limburg tussen 1830 en 1839, over de colleges van Tongeren, over het Klein Seminarie van Sint-Truiden, dat hij de 'bakermat van de Vlaamse beweging' in de provincie noemt, over de lettergilde van dat Klein Seminarie Utile Dulci, en tenslotte over het Kruisherencollege te Maaseik dat hij betitelt als het „eerste vernederlandste college in Vlaams België” (36). Hij weerlegt daarmee een vroeger verschenen artikel van Alex Vanneste die de eer van het „eerste Vlaams college” had toegeschreven aan het Sint-Hubertuscollege van Neerpelt (37). R. van der Heijden schetste het vernederlandsingsproces in het Sint-Jozefscollege te Hasselt (38). Als afsluiting van dit historiografisch overzicht over het taalregime in het onderwijs verwijzen we ook naar de talrijke interessante collegegeschiedenissen die recentelijk verschenen zijn.

De politieke taalstrijd ten voordele van de vernederlandsing van het onderwijs vormt een verhaal apart. De eerste taalwet op het middelbaar onderwijs kwam tot stand in 1883 en schreef een gedeeltelijke vernederlandsing voor van vijf vakken in de officiële instellingen, al werden zij anderzijds in de mogelijkheid gesteld om een zgn. 'Waalse afdeling' in te richten, waar de vernederlandste vakken ook in het Frans werden aangeboden. De goedkeuring van die wet leidde tot een

krachtige agitatie van katholieke flaminganten om van de bisschoppen op zijn minst een even grote vernederlandsing te bekomen voor de katholieke colleges. Ze probeerden ook al vlug om de katholieke colleges langs wettelijke weg te dwingen om de taalwet van 1883 toe te passen. Het wetsvoorstel dat Coremans daartoe – na al twee mislukte pogingen – in 1901 indiende, kende een negen jaar lange ‘lijdensweg’. Het werd doorkruist door verwarrende tegenamendementen en door de ‘Instructions Collectives’ van 1906, waarmee de bisschoppen nog een wettelijke regeling probeerden te voorkomen maar juist het omgekeerde bereikten. In 1910 werd de afgezwakte wet dan eindelijk goedgekeurd en vanaf toen waren beide netten dus aan hetzelfde tweetalige stelsel onderworpen. Pas in 1932 was de strijd helemaal gestreden met de goedkeuring van de wet voor een volledige vernederlandsing van het onderwijs in Vlaanderen.

Die taalstrijd – of bepaalde fasen daarvan – werd behalve in de aangehaalde werken van Boudens, Wils, Hanson en mijzelf ook bestudeerd in het boek van Harry van Velthoven *De Vlaamse kwestie*, waarin met name wordt stilgestaan bij de behandeling van het wetsvoorstel-Coremans van 1901 (39). Over de ‘Instructions Collectives’ werd ook gepubliceerd door Luc Vints, die de reactie van de *Gazet van Hasselt* bestudeerde, en door mijzelf met een artikel waarin ik de (afzwakende) invloed van de jezuiteten heb aangetoond (40).

Welke belangrijke nieuwe inzichten zijn uit deze vele studies voortgekomen in verband met het taalregime in de katholieke colleges en de houding van de kerkelijke overheid? Ze tonen aan dat ondanks het niet ongunstige klimaat voor de moedertaal na de omwenteling het verfransingsproces zich snel voltrok, in Limburg en West-Vlaanderen nog iets vlugger dan in sommige delen van het aartsbisdom, afhankelijk van de graad van vernederlandsing die de instellingen in de Hollandse periode hadden bereikt. Het Frans werd de voertaal van de lessen en werd opgelegd als omgangstaal, dikwijls met het *signum* als hulpmiddel. Anderzijds bleef de moedertaal geprogrammeerd als vak en werd ze vaak gegeven door vlaamsminnende priesters die zich opwierpen als ijveraars voor de taalbelangen, die actief waren in literaire verenigingen en die hun leerlingen tot eenzelfde liefde voor taal en letterkundige bedrijvigheid inspireerden.

De oprichting van lettergilden in de colleges en het literaire karakter van het onderwijs bevorderden de beoefening van de moedertaal. Dat deden ook de uitdrukkelijke aanmoedigingen van de bisschoppen voor de letteroefeningen van leerlingen en leraars en soms ook voor de vlaamsgezinde werking van die laatste. Zulke aanmoedigingen kwamen er van de Mechelse kardinalen Sterckx en Dechamps, de Luikse bisschoppen Van Bommel, De Montpellier en Doutreloux, de Brugse bisschoppen Malou en Faict. Maar die reële zorg van de kerkelijke

prelaten voor de volkstaal bleef in feite, zoals Marc Hanson het stelde, „totaal ondergeschikt aan de prioritaire zorg om van het Frans – een verfijnd cultuur-instrument dat het Vlaams niet was – de natuurlijke omgangstaal te maken van de toekomstige geestelijke leidinggevende groep in Vlaanderen” (41).

Het Frans kon zijn geprivilegieerde positie tot omstreeks 1870 consolideren. Daarna trad er een kentering op. De groeiende Vlaamse bewustwording leidde tot een spontane druk van onderuit, zoals van bepaalde leraars die op eigen initiatief voor bepaalde vakken – godsdienst, Nederlands, soms Engels en Duits – omschakelden naar de Nederlandse voertaal, en tot een verhevigde flamingantische agitatie ten voordele van de vernederlandsing van het middelbaar onderwijs. De taalwet van 1883 zou ondanks haar gebreken en dikwijls onbevredigende toepassing leiden tot een onomkeerbaar vernederlandsingsproces niet alleen in het officieel onderwijs, maar evenzeer in het katholieke. De serieuze maatregelen die de bisschoppen omstreeks 1890 onder druk van hun katholieke flamingantische achterban namen, brachten de katholieke instellingen praktisch op hetzelfde vernederlandsingsniveau als de officiële instellingen, zij het met een sterkere klemtoon op tweetaligheid, omdat ze niet over de financiële middelen beschikten voor het oprichten van Waalse afdelingen. Overigens viel de grens tussen meer en minder vernederlandsing niet samen met die tussen het katholiek en officieel onderwijs. Binnen beide netten waren soms zeer grote verschillen, afhankelijk van verscheidene factoren als b.v. de localiteit.

In de strijd rond het wetsvoorstel-Coremans in het eerste decennium van de twintigste eeuw waren het aanvankelijk vooral de jezuïeten die zich te weer stelden tegen de dreigende flamingantische aanslag op de vrijheid van het onderwijs. Onmiddellijk na zijn benoeming tot aartsbisschop van Mechelen in 1906 nam Mercier de leiding van hen over en vaardigde na overleg met flaminganten, de andere bisschoppen en de jezuïeten en jozefieten – de voornaamste onderwijscongregaties voor wie de onderrichtingen evenzeer zouden gelden – de ‘Bisschoppelijke Onderrichtingen’ uit. Ze maakten duidelijk dat het verzet van de kerkelijke leiders tegen het wetsvoorstel niet alleen was ingegeven door hun zorg voor het behoud van de vrijheid van onderwijs, maar evenzeer door hun te geringe bereidheid – zeker bij Mercier – om het Nederlands te aanvaarden als enige of voornaamste voertaal in het middelbaar onderwijs zoals de flaminganten het wensten, laat staan voor hoger onderwijs. De voorschriften voor een versterkte tweetaligheid in het middelbaar onderwijs kwamen bijgevolg begrijpelijkerwijze over als ronduit ontgoochelend, maar ze hadden tenminste dit gunstig effect dat het taalregime in de jezuïeten- en de jozefietencolleges daardoor aanzienlijk verbeterde. Al na vier jaar zouden de ‘Instructions’ worden vervangen door de uiteindelijk goedgekeurde wet-Coremans-De Vigne. Die leverde de winst op van

de zo begeerde wettelijke taaldwang voor de katholieke instellingen en de doorvoering aldaar van eentaligheid voor enkele vakken. Ze betekende op sommige punten ook een stap terug, zoals inzake de opheffing van de tweetaligheid in het onderricht van de klassieke vakken. Tot hier reiken de nieuwe inzichten, die het recent onderzoek over het taalregime in het middelbaar onderwijs heeft opgeleverd.

Het conflict dat zich in de jaren zestig afspeelde rond Leuven Vlaams vormde zoals gezegd een orgelpunt en meteen ook een eindpunt in de problematische verhouding tussen bisschoppen en vlaamsgezinde opinie met betrekking tot het onderwijs. Over deze kwestie werden al verscheidene studies verricht, waarin ook min of meer aandacht wordt besteed aan de houding van de kerkelijke autoriteiten. Het boek van Herman Todts en Willy Jonckheere over *Leuven Vlaams. Splitsingsgeschiedenis van de Katholieke Universiteit Leuven* biedt de meest volledige behandeling van de problematiek (42). De rol van de studentenbeweging en het effect van het conflict met de bisschoppen op de mentaliteit van de studentengeneraties werd bestudeerd door Louis Vos in twee bijdragen, waarin hij enerzijds de ontwikkeling schetst van vlaamsgezinnd protest naar linkse maatschappijkritiek, en anderzijds het verloop en de betekenis van de studentenrevoltes van 1924/25 en 1966/68 vergelijkt (43). Met Marc Derez, Ingrid Depraetere en Wivina van der Steen publiceerde hij ook een boek over het studentenprotest in de jaren zestig onder de titel *De stoute jaren* (44). De splitsingsperikelen komen vanzelfsprekend ook aan bod in het onder redactie van Emiel Lamberts en Jan Roegiers samengestelde jubileumboek over de Leuvense universiteit (45).

De Vlaamse Beweging kwam ook in aanvaring met de kerkelijke overheid waar ze zich verbond met een ten overstaan van de katholieke partij dissidente beweging als het Daensisme. Sociale bewogenheid en vlaamsgezindheid gingen hand in hand in deze scheurpartij die zich opwierp als verdediger van de belangen van kleinburgers, arbeiders en eenvoudige plattelandsmensen. Hoewel de behandeling van dit thema eerder thuishoort in de in deze bundel opgenomen bijdrage over sociale en Vlaamse Beweging stippen we het hier even aan, omdat de kerkelijke overheid herhaaldelijk tegen het Daensisme optrad. Dat deed ze door het uitvaardigen van strafmaatregelen tegen de twee priesters die fungeerden als boegbeeld van de beweging, Adolf Daens in Aalst en Florimond Fonteyne in Brugge. De meeste publikaties daarover worden vermeld in het historiografisch overzicht van de daensistische beweging dat Frans-Jos Verdoold in 1980 publiceerde (46). De belangrijkste bijdrage die sedertdien verscheen i.v.m. het conflict van Daens met zijn kerkelijke oversten is de door Geert van Bockstaele verzorgde brievenuitgave van de Aalsterse priester (47).

1.3. Een algemene benadering?

We hebben totnogtoe enkel aandacht besteed aan werken die de problematiek van de verhouding tussen kerkelijke overheid en Vlaamse Beweging benaderen vanuit een bepaalde invalshoek: ofwel een eerder biografische, ofwel een thematische. Een totaalbeeld van de houding van het episcopaat tegenover de evoluerende Vlaamse Beweging ontbreekt nog, zelfs voor een afgebakende periode of voor een bepaald bisdom. Lode Wils heeft daartoe wel al een krachtige aanzet gegeven in zijn drie delen *Honderd jaar Vlaamse Beweging*, waarin hij ruime aandacht besteedt aan de grote meerderheid (17 op 25) van de bisschoppen die in de door hem behandelde periode (1830-ca.1950) in functie waren (48). Hij brengt vernieuwende inzichten, vooral inzake de politieke houding van de bisschoppen tegenover de taalwetgeving, het Daensisme, het activisme, het minimumprogramma, de opkomst van het anti-Belgische vlaams-nationalisme en de Nieuwe Orde, de oorlog en de repressie.

2. De Kerk als drager van de Vlaamse Beweging

Laat mij nu de medaille omkeren en aandacht besteden aan de publikaties waarin de Kerk naar voren komt als drager van de Vlaamse Beweging. Vele van de hoger aangehaalde werken zouden hier opnieuw kunnen genoemd worden, omdat ze ons behalve met de houding van de kerkelijke overheid ook kennis laten maken met tientallen, wellicht honderden hogere en lagere geestelijken die de Vlaamse beweging mee hebben gedragen en gemaakt. Dat geldt voor de geciteerde publikaties over de studentenbeweging en over het taalregime in het onderwijs waarin zoveel namen voorkomen van priesters en seminaristen. Dat geldt ook voor Wils' *Honderd jaar Vlaamse Beweging*, dat meteen een historische behandeling geeft van zoveel jaar Davidsfonds waarvan de werking in grote mate werd gedragen door geestelijken. De honderdste verjaardag van die katholieke cultuurvereniging was overigens aanleiding voor de publikatie van diverse historische studies over plaatselijke afdelingen, waarin telkens nieuwe namen opduiken van priesters die zich voor de Vlaamse Beweging ten volle hebben ingezet (49).

Aan een aantal van deze priesters zijn aparte studies gewijd. Guido Gezelle spant hierin veruit de kroon. Het is in het kader van deze bijdrage niet doenbaar en niet nodig om op die overrijke productie over Gezelle in te gaan. Het meeste daarvan is terug te vinden in de eigen organen die in het verleden voor de Gezellestudie zijn gecreëerd: enerzijds *Gezellekroniek* en anderzijds *Gezelliana*, twee tijdschriften

die sedert enkele jaren zijn samengesmolten tot een periodiek onder de titel *Gezelliana. Kroniek van de Gezellestudie*. Wat daarbuiten over Gezelle werd gepubliceerd is nauwkeurig bijgehouden in de bibliografie die in *Gezelliana* jaarlijks wordt gepubliceerd. Toch wil ik wijzen op enkele zeer belangrijke nieuwe bijdragen tot de recente Gezellestudie. Daartoe reken ik de onder leiding van Ada Deprez uitgegeven briefwisseling van Gezelle met de Engelsen en de door Caroline Verstraeten verzorgde briefwisseling van Gezelle met zijn vriend Ernest Rembry, de secretaris van het bisdom Brugge (50). Christine D'haen publiceerde een ander documentair interessant werk onder de titel *De wonde in 't hert*, waarin een schat aan gegevens wordt aangereikt waarop een synthese kan gebouwd worden (51). De knap geschreven evocerende biografie van Michel van der Plas kan hier evenmin onvermeld blijven (52). Enkele jongere Gezelle-specialisten zorgden van hun kant voor belangrijke nieuwe inzichten. Piet Couttenier concentreerde zich op de latere Kortrijkse periode en bestudeerde Gezelles gelegenheidspoëzie in het licht van het sociale – Kortrijks burgerlijke – milieu waarvoor het geschreven werd en waarop Gezelle zich oriënteerde. Johan van Iseghem droeg op basis van nauwgezet bronnenonderzoek bij tot het ondermijnen van een aantal mythen over de jonge Gezelle in zijn Roeselaarse periode (53).

Cyriel Verschaeve komt in dit overzicht op de tweede plaats, met weliswaar heel wat minder titels dan Gezelle maar tegelijk veel meer dan al de andere figuren die nog aan bod komen. De meeste van die studies zijn te vinden in *Verschaeviana*, het eigen orgaan van de Verschaeve-studie, dat sedert 1970 verschijnt en sedert 1979 de vorm aanneemt van een jaarboek met meestal de inhoud van een colloquium over een bepaald aspect van de persoon of de actie van Verschaeve. Ernstig onderzoek van o.m. Romain Vanlandschoot, Renaat de Deygere, Wim Meyers en Toon van Moerbeke onttrekt ook deze figuur geleidelijk aan de versluiserende mythe. De onlangs uitgegeven *Oorlogsgedenkschriften C. Verschaeve* vormen daarvan een voorbeeld (54).

Van de 23 andere vlaamsgezinde priesters waarover in de afgelopen jaren werd gepubliceerd, zijn een meerderheid van 13 eens te meer Westvlamingen. Het zijn meestal eveneens bekende namen, behorend tot de 19e-eeuwse Westvlaamse school of tot de nationalistische rechts-georiënteerde priestergroep van het interbellum. Zo verschenen er werken over de 19e-eeuwse Westvlaamse priesters Leonard Lodewijk de Bo (J. Bonny, M. Debrouwere en E. Ducatteew) (55), Gustaaf Hendrik Flamen (A. Demeulemeester) (56), Hugo Verriest (vooral R. Verschuere, M. de Bruyne en A. Demedts) (57), Amaat Vyncke (L. Monbaliu) (58), J. Devos (B. Blomme en F. Callewaert) (59), Karel van de Putte (K. de Busschere) (60), Juliaan Claerhout (J. Persyn) (61), Henri-Edmond Castel (A. Demeulemeester) (62) en Camiel Hector Marichal (A. van Severen, D. Everaert)

(63). Voor de 20ste eeuw ging de belangstelling uit naar de Westvlamingen Odiel Spruytte (P.J.Verstraete) (64), Dom Modest van Assche van Steenbrugge (Arn. Smits) (65), Robrecht de Smet (L. Vandeweyer, T. van Moerbeke en A. de Bruyne) (66) en de dominicaan J. Callewaert (o.m. A. Callens) (67).

Van de overige tien vlaamsgezinde priesters over wie in de afgelopen jaren iets gepubliceerd werd, zijn er vijf Limburgers: collegedirecteur en taalmilitant Jan Baptist de Grove (F. van Vinckenroye) (68), de flamingantische pastoor van Voeren, Hendrik Veltmans (G. van Voeren, F. Meertens) (69), de sociaal-bewogen kanunnik, later prelaat Pieter-Jan Broekx (L. Vints) (70) en de Leuvense hoogleraar Karel Pinxten (J. Drouillon) (71). Wat Oost-Vlaanderen betreft, verschenen naast de al aangehaalde publikaties over priester Daens het indrukwekkende vierdelige werk van Fernand van de Velde over Edward Poppe (72) evenals kleinere bijdragen over kanunnik Baziel Martens, vlaamsgezind leraar aan het hetzelfde Klein Seminarie en medebezieler van het Davidsfonds (J. Schietekat) (73), en de letterkundige Pater Albert Speekaert (A. Janssens) (74). Voor het aartsbisdom Mechelen valt melding te maken van het pas verschenen gedenkboek over de van Werchter afkomstige taal- en volkskundige priester Jan Bols (75). Er zijn ook bijdragen verschenen over twee geestelijken die in de eerste decennia van de twintigste eeuw een rol hebben gespeeld in het Antwerpse, met name Alois Walgrave en de jezuïet Desideer Stracke (76).

Een aparte categorie wordt tenslotte gevormd door de priesters van de Frans-Vlaamse Beweging. Michiel Nuyttens publiceerde een biografie van Camille Looten, Marc Somers schreef over de vriendschap tussen deze priester en Vital Celen (77). Eric Defoort wijdde verscheidene bijdragen aan Jean Marie Gantois en publiceerde samen met E. Lion en B. Balcaen de briefwisseling van Gantois met Celen; W. Vallaey bestudeerde de Groot-Nederlandse beweging rond Gantois (78).

3. Slotbeschouwing: oriënteringen voor verder onderzoek

We kunnen na dit overzicht met een zekere tevredenheid vaststellen dat er in de afgelopen zeventien jaar heel veel werk is verricht. Het interessant en genuanceerd artikel dat Pater Jozef Jageneau in de *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* publiceerde over 'Kerk en Vlaamse beweging' is tengevolge van de veel ruimere kennis die sedertdien is opgebouwd aan een nieuwe versie toe. Maar het werk is nog lang niet voltooid. Het verder onderzoek kan mijn inziens in drie richtingen evolueren: voortzetten van onderzoek op al halfontgonnen terreinen, exploreren van nog onbekend gebied, en opnieuw interpreteren van bekende gegevens vanuit andere invalshoeken.

Ten eerste moet het onderzoek worden voortgezet op terreinen die we al gedeeltelijk overzien. Ik denk hier bv. aan de studie van taalregime en vlaamsgezindheid in het onderwijs. Er blijft hier nog veel werk te verrichten: Oost-Vlaanderen is nog bijna niet onderzocht, Antwerpen, Brabant en West-Vlaanderen maar gedeeltelijk, Limburg enkel tot 1914. Het onderzoek zou helemaal moeten worden doorgetrokken tot de taalwet van 1932 en zou zich ook moeten richten op de colleges van reguleren. Verder moet ook het onderzoek vanuit een biografisch uitgangspunt worden gecontinueerd. In dat biografische genre tekent zich een opvallende paradox af. Wat de kerkelijke leiders betreft is bijna alleen aandacht besteed aan de meest uitgesproken anti-vlaamsgezinde bisschop Désiré Mercier. Omgekeerd is het leeuweaandeel van het onderzoek over de geestelijken uitgegaan naar figuren die geassocieerd worden met martelaarschap, strijd en verzet tegen die overheid. Een beweging vindt baat bij zo'n polarisering, de wetenschap niet. Het wordt tijd dat ook andere – eerder vlaamsgezinde – prelaten en geestelijken die geen Vlaamse martelaarskroon dragen, systematisch in het historisch onderzoek worden betrokken. Dat zou leiden tot een eerlijker, want genuanceerder beeld op de rol van de Kerk in de Vlaamse emancipatie.

De tweede opdracht voor de toekomst betreft het betreden van nieuwe onderzoeksvelden. Ik denk hier vooral aan twee zaken. Het is opvallend dat aan mijn hele verhaal, afgezien van de korte passage over de meisjesbeweging, nauwelijks vrouwen zijn te pas gekomen. Zij hebben nochtans ook hun rol gespeeld in de verhouding tussen Kerk en Vlaamse Beweging. Die rol zou kunnen blijken uit onderzoek over het taalregime en het algemeen klimaat in katholieke meisjesinstellingen, zoals het al ten dele voor het jongensonderwijs is verricht. Wellicht doemt dan spontaan het beeld op van de verfransende meisjespensionaten die in de 19e-eeuwse flamingantische pers waarschijnlijk terecht werden verketterd. Maar was het wel altijd zo? In een onlangs gepubliceerd interview vertelde Christine D'haen over haar meisjesjaren op het einde van de jaren dertig in het Sint-Bavo-instituut te Gent: „... van bij ons vertrek thuis begonnen we onder elkaar beschaafd Nederlands te spreken. Zo wandelde ik twee keer per dag een half uur heen en terug in het gezelschap van andere meisjes. We waren niet hovaardig, nee, maar we voelden ons beladen met de plicht Vlaanderen door ons gedrag te verheffen. Zoals de nonnen en de leraressen het ons altijd zegden: 'Jullie moeten de besten zijn'” (79). Ik heb mijn moeder gelijkaardige zaken horen vertellen over haar studiejaren in diezelfde periode in het Heilig Graf te Turnhout. Ten laatste vanaf het interbellum hebben een aantal katholieke meisjesscholen dus blijkbaar constructief bijgedragen tot de uitbouw van een verfijnde Vlaamse cultuur.

Een ander onderzoeksterrein dat er – eveneens ten onrechte – nog maagdelijk

bijligt, is dat van het kerkelijk en parochiaal leven. Kerk en Vlaamse Beweging speelden zich niet alleen af op het niveau van onderwijs, katholiek organisatieleven en politiek maar toch ook in het dagelijkse contact tussen herders en gelovigen. In welke taal werd er gepreekt en gebeden? In welke taal waren de kerkboeken en andere geestelijke geschriften gesteld? In welke mate was het Vlaamse verenigingsleven geïntegreerd in de parochiale structuren? Vragen die nog niet echt gesteld zijn en waarop het antwoord nochtans evenzeer zou bijdragen tot een betere inschatting van de rol van de Kerk in de Vlaamse Beweging.

Ten derde zou een historische benadering vanuit een andere invalshoek ook kunnen bijdragen tot een meer genuanceerd beeld. Een mogelijkheid zou bv. zijn de traditionele kwalitatieve bronnen te confronteren met – voor een groot deel nog te construeren – kwantitatieve gegevens. Zo zou bv. kunnen gepoogd worden om zo nauwkeurig mogelijk het numerieke aandeel te bepalen van geestelijken in vlaamsgezinde organisaties, in de redactie van tijdschriften, het aantal vlaamsgezinde leraars binnen het collegecorps enzovoort. Aanzetten daartoe zijn al te vinden in diverse studies. Alleen zou het onderzoek op een meer systematische manier moeten worden aangepakt. Er staat ons historici dus nog werk te wachten.

Voetnoten

- (1) Kregen een vermelding in de *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*: de Mechelse bisschoppen P.L.Goossens, D.J.Mercier, J.E. van Roey, de Brugse bisschoppen R.F.Boussen, J.B.Malou, J.J.Faict, G.J.Waffelaert, H. Lamiroy, E.J. de Smedt, de Gentse bisschoppen H.C.Lambrecht, H. Coppieters, K.J.Callewaert, de Luikse bisschoppen C. van Bommel, M.H.Rutten, L.J.Kerkhofs. Kregen geen vermelding: de Mechelse bisschoppen F.A. de Méan, E. Sterckx, V.A.Dechamps, L.J.Suenens, de Antwerpse bisschop J.V. Daem, de Brugse bisschop P. de Brabandere, de Gentse bisschoppen J.F. van de Velde, L.J.Delebecque, H.F.Bracq, A. Stillemans, E.J.Seghers, L.A.van Peteghem, de Luikse bisschoppen T.A.de Montpellier, V.J.Doutreloux, G.M.van Zuylen, J.M.Heuschen.
- (2) Met name J.E. van Roey en M. Rutten.
- (3) Notities over H. Lamiroy, D. Mercier en E.J. van Roey in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl.XII, Brussel, 1987, kol. 407-415, 534-542, 618-626. Notities over P. de Brabandere en H.C.Coppieters in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. XIII, Brussel, 1990, kol. 117-119 en 170-175. Zie ook zijn bijdragen over P. de Brabandere en H. Lamiroy in: M. Cloet e.a. *Het bisdom Brugge (1559-1984). Bisschoppen, priesters en gelovigen*, Brugge, 1984, p.373-374 en 389-400 en over E. Seghers en H. Coppieters in: M. Cloet e.a. *Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1991, p. 358-380.
- (4) R. Boudens, *Kardinaal Mercier en de Vlaamse beweging*, Leuven, 1975.
- (5) R. Boudens, *Een Vaticaanse visie op kardinaal Mercier in de jaren 1917-1918*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 50 (1991) 1, p. 28-44.
- (6) R. Boudens, *Het Vaticaan en de Vlaamse beweging in de jaren 1919-1921*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 50 (1991) 2, p. 102-116.
- (7) L. van Molle, *Vlaamse beweging of vredesbeweging? De peripetieën van een herderlijke brief 1921-1925*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 51 (1992) 1, p. 17-26; E. Gerard, *Strijd om het*

- Vlaams minimumprogramma in 1919. *De Katholieke Vlaamse Bond, Mgr. Rutten en de katholieken van Limburg*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 40 (1981) 2, kol. 97-115.
- (8) R. Vanlandschoot, *Bisschop Faict in april 1874 tussen ultramontanen en flaminganten, liberaalkatholieken en vrijmetselaars*, in: *Huldeboek André Demedts, Kortrijk*, 1977, p. 113-125.
- (9) L. en L. Vos-Gevers, *Dat volk moet herleven. Het studententijdschrift De Vlaamsche Vlagge. 1875-1933*, Leuven, 1976; L. en L. Vos-Gevers, *De identiteit van de Katholieke Vlaamse studentenbeweging*, in: *Huldeboek André Demedts, Kortrijk*, 1977, p. 127-136; *Een eeuw Vlaamse studentenbeweging te Leuven. Catalogus van de tentoonstelling 16 februari- 2 april 1976*, Leuven, 1976.
- (10) L. Vos-Gevers, *De Vlaamse studentenbeweging te Leuven (1836-1914)* in: *Onze Alma Mater*, 29 (1975), p. 109-142; L. Gevers, *Bewogen jeugd. Ontstaan en ontwikkeling van de katholieke Vlaamse studentenbeweging (1830-1894)*, Leuven, 1987.
- (11) L. Vos, *Ideologie en Idealisme. De Vlaamse studentenbeweging te Leuven in de periode tussen de twee wereldoorlogen*, in: *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 6 (1975) 3-4, p. 263-328; Idem, *Nationalisme en rechtse stroming bij de Vlaamse studenten te Leuven tijdens het interbellum. Dossiers Geschiedenis*, 2, Leuven, 1977; Idem, *Bloei en ondergang van het AKVS. Geschiedenis van de Katholieke Vlaamse studentenbeweging. 1914-1935*, 2 dln., Leuven, 1982; Idem, *De Dietse studentenbeweging. 1919-1940*, in: *Acta Colloquium over de geschiedenis van de Belgisch-Nederlandse betrekkingen tussen 1815 en 1945*, Gent, 1982, p. 451-493; Idem, *De ideologische oriëntering van de katholieke studerende jeugd in Vlaanderen (1936-1940). Een voorlopige balans*, in: *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 8 (1977) 1-2, p. 207-235.
- (12) M. de Bruyne, *De gilde der 'West-Vlaamsche gebroeders' volgens Zeger Maelfait 1873-1876*, Roeselare, 1978; J. Huyghebaert, *De voorgeschiedenis van De Vlaamsche Vlagge (1873-1875)*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 36 (1977), p. 203-214.
- (13) M. de Bruyne, *De groote stooringe te Roeselare in 1875*; J. Huyghebaert, *De drie avontueren van het Lied der Vlaamsche Zonen*; J. de Maeyer, *De doorwerking van Roeselare te Leuven*; L. Vandenbergh, *De blauwvoeterie als jeugdbeweging*, allemaal verschenen in: *De Groote Stooringe 1875. Historische bijdrage tot de geschiedenis van de Vlaamse studentenbeweging*, Roeselare, 1975.
- (14) M. de Bruyne, *Genesis van een studentenrevolte, de 'Groote Stooringe' te Roeselare in 1875*, in: *Eertijds*, 7 (1975) 1, p. 3-44.
- (15) M. de Bruyne en L. Gevers, *Kroniek van Albrecht Rodenbach*, Leuven, 1980; verder ook: M. de Bruyne, *Albrecht Rodenbachs 'Eerste Gedichten' dan toch al op 13 december 1878 verschenen*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 39 (1980), kol. 29-38; Idem, *Rodenbach en de sociale problematiek*, in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor Taal-en Letterkunde en Geschiedenis*, 34 (1980), p. 135-171; Idem, *'Stormen', een onuitgegeven prozatekst van Albrecht Rodenbach 1876*, in: *Rollariensia*, 12 (1980) p. 5-30; verder ook L. Vos-Gevers, *Albrecht Rodenbach, een belangrijk studentenleider te Leuven*, in: *Alumni Leuven*, 6 (1975) 4, p. 12-15; L. Gevers, *Rodenbachs bijdrage tot de Vlaamse studentenbeweging*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 40 (1981), p. 27-35; Idem, *Rodenbach en België. Een niet-gepubliceerde tekst van Albrecht Rodenbach*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 42 (1983), p. 129-138.
- (16) D. Luyckx, *Adolf Pauwels (1864-1902) en de Vlaamse Volkspartij. Flamingantisme en democratie in het arrondissement Antwerpen*, in: *Kopstukken van de Vlaamse beweging. Biografische studies o.l.v. L. Wils (Standen en Landen LXXV)*, Kortrijk-Heule, 1978, p. 107-275.
- (17) L. Vos-Gevers, *Studenten en sociale kwestie. De 'Sociale studiekering en Sprekersbond der Leuvense studenten' ten tijde van Leo XIII*, in: *Onze Alma Mater*, 30 (1976), p. 222-244
- (18) M. van Mechelen, *Kroniek van Frans van Cauwelaert 1880-1961*, Beveren, 1980.

- (19) L. Vos, 'De Katholieke Vlaamsche Student' 1916-1918. Politiek profiel van een studentenblad en Idem, *Loyaal of activistisch? Katholieke Vlaamse studentenbonden in bezet gebied 1914-1918*, beide gepubliceerd in: *De Vlaamse beweging tijdens de eerste wereldoorlog*, Leuven, 1974, p. 161-174 en 174-189; Idem, *Het 'Zoldercongres'. Perikelen rond het Vle Groot-Nederlands studentencongres. Leuven, 20-23 maart 1920*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 40 (1981) 2, kol. 65-84.
- (20) Over de nationalistische erflaters van het AKVS zijn enkele studies verschenen. M. van Hoorebeek publiceerde *Oranjedassen 1944-1961. Geschiedenis van het Algemeen Diets Jeugdverbond*, Antwerpen, 1986. In de Kempen waren na het verdwijnen van het AKVS ook nog enkele autonome bonden blijven bestaan die zich in de jaren 1950 opnieuw verenigden als 'Kempische Rodenbachbonden'. Over twee ervan is een geschiedenis verschenen: J. van Meensel, *Berkven*, Geel, 1986 en *Katholieke Vlaamse studentenbond Willen is Kunnen Retie 1912-1987*, 1987.
- (21) P. Declerck, *De stichting en de aanvangsjaren van de Katholieke Studentenactie*, in: *Collationes*, 8 (1978) 1, p. 36-60; R. Boudens, *De Romebedevaart van de Vlaamse studenten in 1931*, in: *Onze Alma Mater*, 34 (1980) 4, p. 72-103; Idem, *De Romebedevaart van 1931*, in: *AKVS-schriften*, 23 (1991), p. 13-26; L. Vos, *De KSA-Romebedevaart van 1931 opnieuw bekeken*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 50 (1991) 4, p. 198-219.
- (22) Er verscheen één monografie over de evolutie van een KSA-bond in het aartsbisdom Mechelen: G. Gys, R. Fouquaet en J.L. Vanderhoeven, *Tussen idealisme en werkelijkheid. Geschiedenis van vijftig jaar KSA Sint-Jan-Berchmansbond Mechelen (1938-1988)*, Mechelen, 1988.
- (23) L. Gevers, *Honderd jaar katholieke studerende jeugd 1884-1984. De geschiedenis van de Hasseltse Jonge Klauwaarts*, Hasselt, 1986; P. Heynman en R. van Wassenhove, *De Katholieke Studentenactie te Sint-Niklaas (1927-1987). 60 jaar jeugdbeweging in het Waasland*, Sint-Niklaas, 1987; B. Woestenborghs, *1928/1992 De Katholieke Studentenactie in Oost-Vlaanderen*, Gent-Leuven, 1992.
- (24) H. Croonenborghs, *Het Vlaams Nationaal Zangverbond 1933-1940*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 40 (1981) 1, kol. 35-46; Idem, *Van het Vlaams Nationaal Zangverbond naar het Algemeen Nederlands Zangverbond (1940-1952)*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 40 (1981) 3, kol. 173-186; Idem, *Het ANZ en de Dag van het Vlaamse Lied*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 41 (1982) 1, p. 38-51; L. Schokkaert, *De katholieke jeugdbewegingen en de IJzerbedevaart 1945-1960*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 45 (1986) 1, p. 40-58; Idem, *De katholieke jeugdbewegingen en de Vlaams-nationale zangbeweging 1945-1960*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 45 (1986) 2, p. 93-117.
- (25) K. Brysbaert, *Van Vlaams en katoliek naar maatschappijkritisch. De geschiedenis van het Jong-Davidsfonds (1952-1973)*, Leuven, 1989.
- (26) M. Boey, *De Katholieke Vlaamse Meisjesbeweging en het AKVS*, in: Y.J.D. Peeters (ed.), *Over volksovoeding en staatsvorming. Een bundel opstellen opgedragen aan Dr. Maurits van Haegendoren voor zijn tachtigste verjaardag*, Antwerpen, 1983, p. 54-61.
- (27) *Verschaeve en de Vlaamse meisjesbeweging. Verschaeviana Colloquiumnummer*, Jaarboek 1983.
- (28) H. Verbanck, *Laatslaapstertje ontwaakt (1913-1914). De Katholieke Vlaamse Meisjesbeweging*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 40 (1981) 2, kol. 83-98; Idem, *De Katholieke Vlaamse Meisjesbeweging in de oorlogsjaren (1914-1964)*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 40 (1981) 4, kol. 229-238.
- (29) M.B. Hanson, *Een omstreden punt: het moedertaalonderwijs. De vlaamsgezindheid en het vernederlandsingsproces van het M.O. in Vlaanderen*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 43 (1984) 2, p. 65-74.
- (30) L. Gevers, *Kerk, onderwijs en Vlaamse beweging. Documenten uit kerkelijke archieven over taalregime en vlaamsgezindheid in het katholiek middelbaar onderwijs. (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, 89)*. Leuven, 1980.

- (31) L. Vos-Gevers, *In het spoor van de vernederlandsing. Het Nederlands als vak en voertaal in het katholiek middelbaar onderwijs van het aartsbisdom Mechelen en het bisdom Brugge*, in: *De Grootte Stoorring 1875. Historische bijdrage tot de geschiedenis van de Vlaamse studentenbeweging*, Roeselare 1975, p. 181-270.
- (32) A. Jans, *G. Gezelle en A. Rodenbach in het onderricht aan het Sint-Romboutscollege (1863-1930)*, in: *Koninklijke Oudleerlingenbond Sint-Romboutscollege Mechelen. Jaarboek 1982*, 36, p. 3-21 en in: *Jaarboek 1983*, 37, p. 4-11; P. Jans, *Taaltoestanden in het college te Geel (1830-1938)*, in: *Jaarboek van de Vrijheid en het Land van Geel*, 18 (1981), p. 9-52.
- (33) M. Hanson, *Taaltoestanden en moedertaalonderricht in het humaniora-onderwijs van het bisdom Brugge tijdens het episcopaat van J.B. Malou (1848-1864)*, in: *De Grootte Stoorring 1875. Historische bijdrage tot de geschiedenis van de Vlaamse studentenbeweging*, Roeselare, 1975, p. 291-337; Idem, *Pioniers van de moedertaal in de Westvlaamse colleges tijdens het episcopaat van F.R. Boussen (1834-1848)*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 44 (1985), p. 65-77; Idem, *De bisschoppelijke colleges in West-Vlaanderen beroerd door de eerste spellingstrijd na 1830*, in: *Biekorf*, 75 (1974), p. 23-30 en 91-99.
- (34) T. Osaer, *De evolutie van de taaltoestanden in het Sint-Lodewijkscollege te Brugge (1834-1940)*, Brugge, 1978; A. Callens, *De lettergilde van het Sint-Jozefscollege Tielt, 1871-1880*, in: *De Roede van Tielt*, 12 (1981) 1, p. 7-28; M. Dulsster, *Taaltoestanden en moedertaalonderricht in het Sint-Aloysiuscollege in Menen 1832-1940*, in: *De Leiegouw*, 23 (1981) 3-4, p. 401-423; F. Santy, *Taaltoestanden en moedertaalonderricht in het katholiek middelbaar onderwijs. Het Sint-Jozefscollege in Moeskroen 1831-1940*, in: *De Leiegouw*, 21 (1979), p. 227-250.
- (35) M. Hanson, *Van Frans naar Nederlands. De taalsituatie in het Limburgs middelbaar onderwijs, 1830-1914*, (Maaslandse monografieën, 49), Leeuwarden-Maastricht, 1990.
- (36) M. Hanson, *Het middelbaar onderwijs in het ongedeelde Limburg, bijzonder taalregime en moedertaalonderricht (1830-1839)*, in: *Maaslandse sprokkelingen (Nova series)*, 6 (1983) 5-6, p. 5-74 en 7 (1984) 8, p. 4-51; Idem, *Het middelbaar onderwijs in Tongeren in het bijzonder de taalsituatie en het moedertaalonderricht (1830-1914)*, in: *Het oude Land van Loon*, 40 (1985), p. 69-111; Idem, *Het kleinseminarie van het bisdom Luik: bakermat van de Vlaamse beweging in Limburg (1831-1850)*, in: *Historische bijdragen over Sint-Truiden ter nagedachtenis van G. Heynen*, 1984, p. 193-212; Idem, *Utile Dulci: de Vlaamse lettergilde van het kleinseminarie te Sint-Truiden in de 19de eeuw*, in: *Limburg*, 63 (1984) 3, p. 101-105; Idem, *Het Kruissherencollege te Maaseik: het eerste vernederlandsste college in Vlaams-België*, in: *Clairlieu*, 1985, p. 17-29.
- (37) A.M.S. Vanneste, *Het Sint-Hubertuscollege uit Neerpelt: eerste Vlaams college. Bijdrage tot de geschiedenis van de vernederlandsing van het vrij onderwijs in het begin van de XXe eeuw*, in: *De Tijdspiegel*, 37 (1982) 2, p. 1-15.
- (38) R. van der Heijden, *Het Sint-Jozefscollege van Hasselt, sfeerbeeld van een vernederlandsingsproces. 1882-1932*, in: *De Tijdspiegel*, 37 (1982) 4, p. 2-15.
- (39) H. van Velthoven, *De Vlaamse kwestie 1830-1914. Macht en onmacht van de vlaamsgezinden, (Standen en Landen 82)*, Kortrijk-Heule, 1972.
- (40) L. Vints, *De Gazet van Hasselt en de 'Instructions aux directeurs et aux professeurs des collèges libres d'humanités' van 5 oktober 1906*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 40 (1981), kol. 221-228; L. Gevers, *De Jezuiten en de Bisschoppelijke Onderrichtingen van 1906 inzake het taalgebruik in het middelbaar onderwijs*, in: *Onderwijs, opvoeding en maatschappij in de 19de en 20ste eeuw. Liber amicorum Prof. dr. Maurits de Vroede*, Leuven-Amersfoort, 1987, p. 199-210.
- (41) M. Hanson, *Van Frans naar Nederlands*, p. 241.
- (42) H. Todts en W. Jonckheere, *Leuven Vlaams. Splitsingsgeschiedenis van de Katholieke Universiteit Leuven*, Leuven, 1979.
- (43) L. Vos, *Terugblik op de roerige jaren. De Leuvense studentenbeweging in de jaren zestig*, in: *Onze Alma Mater*, 32 (1978) 4, p. 223-242; Idem, *Twee Leuvense studentenrevoltes (1924/25-1968). Een vergelijking*, in: *Liber amicorum Dr. J. Scheerder*, Leuven, 1987, p. 291-309.

- (44) L. Vos, M. Derez, I. Depraetere en W. van der Steen, *De stoute jaren. Studentenprotest in de jaren zestig*, Tiel, 1988.
- (45) *De universiteit te Leuven 1425-1985*, Leuven, 1986.
- (46) J. Verdoodt, *De historiografie van de daensistische beweging*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 39 (1980) 2, kol. 65-90.
- (47) G. van Bockstaele, *Briefwisseling Priester Daens 1892-1933. Bronnenuitgave van het verloren gewaand archief, gevonden in de dekenij van Aalst*, in: *Land van Aalst*, 36 (1984), 1-2-3, p. 1-192. Andere sedert 1980 verschenen publikaties over priester Daens: R. D'Haese, *Priester Daens 1839-1907: tentoonstelling naar aanleiding van de 75e verjaardag van zijn overlijden*, Aalst, 1982; H. Vandormael, *Priester Daens in het Payottenland (1903)*, in: *Het oude Land van Edingen en omliggende*, 13 (1985), p. 65-78; A. Collin, *De activiteiten van Priester Daens voor 1893 en de daensistische beweging*, in: *Collationes. Vlaams tijdschrift voor Theologie en Pastoraal*, 14 (1984) 1, p. 56-67.
- (48) L. Wils, *Honderd jaar Vlaamse Beweging*, 3 dln., Leuven, 1977-1989.
- (49) Voor de provincie Antwerpen: H. van Grijsel, *75 jaar Davidsfonds Ekeren: 21 mei 1911-21 mei 1986*, Ekeren, 1986; voor Limburg: *Eeuwfeest Davidsfonds Landen 1875-1975*, Landen, 1975; voor Oost-Vlaanderen: L. Stockman: *65 jaar Davidsfonds Aalter*, in: *Appeltjes uit het Meetjesland*, 26 (1975) p. 193-201; *Gedenkboek 'Honderd jaar Davidsfonds Dendermonde'*, Dendermonde, 1977; G. van Landeghem, *Het Davidsfonds Kruibeke 1933-1983*, in: *Heemkundige kring Wissekerke, Bazel en omstreken*, 9 (1984) 4, p. 106-112; A. Peirlinck, *60 jaar Davidsfonds te Wichelen*, in: *Heem- en Oudheidkundige kring Wichelen*, 14, 1987, p. 17-44; voor West-Vlaanderen P.P. Caen, *Gouden jubileum 50 jaar Davidsfonds Gits 1927-1977*, Gits, 1977; N. Maddens, *Tentoonstelling Davidsfonds Kortrijk 100 jaar. Stadsbibliotheek 5 juli-15 september 1975*, Kortrijk, 1975; G. Vandecasteele, J. Delrive en R. Soete, *De vervlaamming van Rekkem en 50 jaar Davidsfonds 1930-1980*, Rekkem, 1980; A. Deweerdt, *100 jaar Davidsfonds te Roeselare*, Roeselare, 1975; *Davidsfonds Sint-Denijs*, Aarschot, 1982; R. Vanlandschoot, *Het eerste lustrum van de Davidsfondsafdeling in de streek van Tiel*, in: *De Roede van Tiel*, 6 (1975) 3, p. 2-96; R. Braeckveldt, *50 jaar Davidsfonds te Wingene 1932-1982*, Wingene, 1982.
- (50) B. de Leeuw, P. de Wilde, K. Verbeke (o.l.v. A. Deprez), *De briefwisseling van Guido Gezelle met de Engelsens 1854-1899*, 3 dln. Gent, 1991; C. Verstraeten, *De briefwisseling tussen Guido Gezelle en Ernest Rembry 1872-1899*, Gent, 1987.
- (51) Ch. D'haen, *De wonde in 't hert. Guido Gezelle: een dichtersbiografie*, Tiel, 1987.
- (52) M. van der Plas, *Mijnheer Gezelle. Biografie van een priester-dichter (1830-1899)*, Tiel, 1990.
- (53) Couttenier en Van Iseghem maakten hun proefschrift over Gezelle: J.P. Couttenier, *Dichter en Knecht. Een sociologische interpretatie van Guido Gezelles populaire poezie (1872-1899)*, KULeuven, 1976; J. van Iseghem, *Guido Gezelles 'Vlaamsche Dichtoefeningen' (1858). Een benadering van de dichter en het werk*, KULeuven, 1988. Voor hun talrijke publikaties verwijzen we naar de lopende Gezelle-bibliografie. Een beoordeling van hun werk en de recente Gezelle-literatuur bij P. Thomas, *De wegen naar Guido Gezelle: legende en waarheid in de recente Gezellestudie*, in: *Hoe zit dat nu weer?*, KULeuven, Campus Kortrijk, 1989-1990, p. 55-65.
- (54) R. Vanlandschoot, W. Meyers, R. de Deygere, *Oorlogsgedenkschriften C. Verschaeve. Volledige en wetenschappelijke uitgave*, in: *Verschaeviana Jaarboek 1988-1989*.
- (55) J. Bonny, *Brieven van Leonard Lodewijk De Bo 1826-1885*, in: *Biekerf*, 86 (1986), p. 28-46, 131-156; M. Debrouwere en E. Ducatteeuw, *De Bevernaar Leonard Lodewijk De Bo*, 1976; M. Debrouwere en E. Ducatteeuw, *De Bevernaar Leonard Lodewijk de Bo*, in: *Jaarboek van de Geschied- en Heemkundige kring 'De Gaversteke'*, 13 (1985), p. 11-89 en in: *Aan de schreve*, 15 (1985) 3, p. 3-39.
- (56) A. Demeulemeester, *Gustaaf-Hendrik Flamen (1837-1920). Zijn heengaan uit Roeselare: augustus 1873. Bijdrage tot een betere kennis van deze Rodenbachvriend*, in: *Rollariensia*, 11 (1979), p. 17-158.

- (57) R. Verschuere, *Hugo Verriest, de pastoor van te lande*, Oudenaarde, 1975; J.M.Baillieul, M. de Bruyne, J. Geldhof, *Hugo Verriest in Ieper: een blauwvoet in de branding*, Ieper, 1978; M. de Bruyne, *Hugo Verriest en Zeger Maelfait 1867-1913*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 45 (1986), p. 206-212; A. Demedts, *Hugo Verriest en de Blauwvoeterij. Verantwoording*, in: *De Grootte Stoorring 1875. Historische bijdrage tot de geschiedenis van de Vlaamse studentenbeweging*, Roeselare, 1975, p. 63-84; Idem, *Hugo Verriest*, in: *Twintig eeuwen Vlaanderen*, dl. 13, Hasselt, 1976, p. 355-358; L. Delafortrie, R. D'Haese, N. Dobbelaere, A. van Severen, R. Pauwels, *Hugo Verriest, Joris van Severen*, Wakken, 1984.
- (58) L. Monbaliu, *Ratte Vyncke*, Roeselare, 1974.
- (59) B. Blomme en F. Callewaert, *Vlaanderen eerste martelaar: E.P. Renuus (Julius Devos)*, in: *De Gidsenkring*, 18 (1980) 5, p. 12-31.
- (60) K. de Busschere, *Karel van de Putte (Pittem 1850-Gent 1922)*, in: *De Roede van Tielt*, 16 (1985) p. 106-156.
- (61) J. Persyn, *Juliaan Claerhout. Gemiste kans of menselijk tekort*. Antwerpen, 1975.
- (62) A. Demeulemeester, *Merkwaardige priesterfiguren in een gesloten plattelandsgemeente. Henri-Edmond Castel, pastoor van Pittem van 1865 tot 1886*, in: *De Roede van Tielt*, 10 (1979) 4, p. 196-226; 11 (1980) 1, p.2-37.
- (63) A. van Severen, *Een miskende figuur uit de Vlaamse beweging. Camiel Hector Marichal*, in: *Jaarboek Bos en Beverveld*, 21 (1988), p. 100-108; D. Everaert, *Prinselijk bezoek voor Camiel Marichal en 1302 op de Breidelfeesten in 1887*, in: *Biekorf*, 88, 1987, p. 243-246.
- (64) P.J.Verstraete, *Odiel Spruytte, Een priesterleven in dienst van het Vlaams nationalisme*, Antwerpen, 1990. Vroeger verschenen artikels van dezelfde auteur over Spruytte zijn vermeld in de bibliografie van dit werk.
- (65) A. Smits, *Dom Modest van Assche. Kersten en Vlaming*, Brugge, 1986; Idem, *Dom Modest van Assche. Kersten en Vlaming. Aanvullingen en verbeteringen*, Steenbrugge, 1988.
- (66) L. Vandeweyer, *Robrecht de Smet in het Vlaamse Front 1918-1920*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 43 (1984) 3, p. 173-185; A. de Bruyne en T. van Moerbeke, *Vierentwintig brieven van Robrecht de Smet aan Jules Charpentier 1919-1921*, in: *Verschaeviana*, p. 9-120.
- (67) A. Callens, *Pater Jules Callewaert en 'De Stem uit België'*, in: *Verschaeviana Jaarboek 1982*, p. 37-61; *Herdenking Pater L.J.Callewaert o.p. (1886-1986)*, Gent, 1986.
- (68) F. van Vinckenroye, *Jan Baptist de Grove (1813-1867), een wekker van Vlaams taal- en cultuurbewustzijn in Limburg*, in: *Het Oude Land van Loon*, 39 (1984), p. 187-205.
- (69) F. Meertens, *Veltmans, de flamingant van Voeren*, Lanaken, 1986; G. van Voeren, *Tweemaal geweld. Leven en werk van de Voerense pastoor Veltmans*, Tongeren, 1986.
- (70) L. Vints, *P.J.Broekx en de christelijke arbeidersbeweging in Limburg 1881-1968*, Leuven, 1989.
- (71) J. Drouillon, *Karel Pinxten (1903-1956). Een bio-bibliografische proeve*, Brussel, 1982.
- (72) F. van de Velde, *De wereld van Edward Poppe*, Antwerpen, 1983; Idem, *Priester Poppe op Sint-Coleta 1916-1918*, Antwerpen, 1984; Idem, *Priester Poppe te Moerzeke 1918-1922*, Antwerpen-Roeselare, 1987; Idem, *Priester Poppe te Leopoldsburg 1922-24*, Antwerpen, 1988.
- (73) J. Schietekat, *Memento aan wijlen Baziel Martens*, in: *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 78 (1975) p. 137-147.
- (74) A. Janssens, *Een in memoriam Eerwaarde Pater Albert Speekaert (1915-1982)*, in: *Het Land van Nevele*, 14 (1983), p. 39-44.
- (75) J. Ceulemans, J. Cools, A. Jans, S. Top, J. vander Elst, *Gedenboek Jan Bols (1842-1921)*, Haacht, 1992.
- (76) J. Verheyden (ed.), *Aloïs Walgrave (1876-1930)*, Tielt, (1976), 133; P. Penning de Vries, *Pater Stracke. Een heelnederlander*, Brugge, 1982.
- (77) M. Nuyttens, *Camille Looten (1855-1941). Priester, wetenschapsman en Frans-Vlaams regionalist*, Leuven, 1981; *Een ongepubliceerde studie van Camille Looten over priester Jules Lemire (1853-1928) (met een inleiding door Michiel Nuyttens)* in: *De Franse Nederlanden, Jaarboek 1983*, p. 195-208; M. Somers, *Camille Looten en Vital Celen: een vriendschap voor Frans-Vlaanderen*, in: *De Franse Nederlanden, Jaarboek 1978*, p. 57-64.

- (78) E. Defoort, *Jean-Marie Gantois en de Vlaamse beweging in Frankrijk 1919-1939*, in: *Ons Erfdeel*, 17 (1974) 5, p. 683-695; Idem, *Het 'geestelijk testament' van Jean-Marie Gantois (1904-1968)* in: *De Franse Nederlanden*, Jaarboek 1976, p. 203-225; E. Defoort, E. Lion, B. Balcaen, *Bibliotheek der Franse Nederlanden. Brieven van J.M. Gantois aan V. Celen II, 1941-1951*, Kortrijk, 1980; W. Vallaey, *De Groot-Nederlandse beweging rond J.M. Gantois 1940-1968*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 49 (1990) 1, p. 1-18.
- (79) Interview in *Humo*, nr. 2719, 15 oktober 1992.